

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN EPIQRAFİK ABİDƏLƏRİ TARIX-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏSİ KİMİ

Məqalədə Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan epigrafiq abidələrdən hələ alınmış. Qeyd edilir ki, ərəb əlifbasının müxtəlif xüsusiyyətləri ilə həkk olunmuş bu abidələr Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin müxtəlif problemlərinin obyektiv, hərtərəfli və dərin-dən öyrənilməsində mühüm rol oynayırlar.

Açar sözlər: *Naxçıvan, epigrafiqa, kitabə, kufi xətti, sufi.*

Tarix və mədəniyyətin hər hansı bir problemini araşdırarkən tədqiqatçı yanlış yola düşməmək, məsələni hərtərəfli və obyektiv həll etmək üçün mənbələrdə əks olunan faktlara tənqidi yanaşmalı, onları hərtərəfli təhlil və saf-çürük etməli, dəqiq və heç bir mübahisə doğurmayan faktlara söykənməlidir. Bu baxımdan tarixin ən düzgün, tək-tək istisnalar nəzərə alınmazsa, yazıldığı zaman necə olmuşdursa, bizədək olduğu kimi, təhrif olunmamış şəkildə gəlib çatan, maraqlı faktlarla zəngin olan kitabələr – epigrafiq abidələr özünəməxsus yer tutur. İnsanların ən qədim zamanlardan, Mustyе dövründən başlayaraq məskunlaşdığı Naxçıvan bölgəsi digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, tədqiqatçılar tərəfindən “Kiçik mənbələr”, “Abidələrin daş pasportu”, “Tarixin daş səhifələri” kimi səciyyələndirilən, tarixin ayrı-ayrı dövrlərinə aid, müxtəlif əlifbalarla həkk edilmiş epigrafiq abidələrdə də çox zəngindir. Burada tək-tək hallarda mixi, arami və kiril əlifbası ilə yazılmış daş sənədlərə – kitabələrə rast gəlinə də, zəmanəmizədək gəlib çatan epigrafiq abidələrin böyük əksəriyyətini ərəb əlifbası ilə həkk olunmuş kitabələr təşkil edir. Bunun əsas səbəbi isə bölgənin əhalisinin VII əsrin ortalarından etibarən islamın qəbulu ilə müsəlmanlaşmış türklərdən ibarət olmasından, islamlaşdıqdan sonra onların yazı vasitəsi kimi ancaq ərəb əlifbasından istifadə etmələri olmuşdur. Bu səbəbdən də bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də ərəb əlifbası ilə həkk edilmiş, bəzən tarixi ədəbiyyatda müsəlman kitabələri kimi təqdim olunan epigrafiq abidələr daha üstünlük təşkil edir.

İslamın banisi Məhəmməd peyğəmbərin 632-ci ildə vəfatından sonra islamı yaymaq məqsədi ilə ətraf ölkələrə yürüş edən ərəblər VII yüzilliyin II ya-

rısı – VIII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanı istilə edərək əhalini islamlaşdırdıqdan sonra ərəb əlifbası burada başqa əlifbaları sıxışdırıb aradan çıxarmış, yazıda hakim əlifbaya çevirmiş, işlənməyə başladığı vaxtdan ta 1929-cu ilə – latın qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçirilməsinə qədər əsas yazı vasitəsinə çevrilmişdi. Min üç yüz ilə yaxın bir dövrdə davam edən bu müddətdə ərəb dili Azərbaycanda elm və təhsil dili olmuş, bütün elmi, ədəbi əsərlər ərəb əlifbası ilə yazılmış, epigrafik abidələr – kitabələr də bu əlifba ilə həkk edilmişdir. Azərbaycanlılar hətta bu əlifbanın inkişafı sahəsində çalışmış, Təbriz xəttatlıq məktəbinin nümayəndəsi Mirəli Təbrizi nəstəliq xətti kimi gözəl xətt nümunəsi yaratmışdır.

Naxçıvan bölgəsi ərəb-fars dilli epigrafik abidələrinin zənginliyi cəhətdən Azərbaycanda əvvəlinci yerlərdən birini tutur. Bölgənin özündə isə bu abidələr Ordubad və Culfa rayonlarında daha geniş yayılmışdır. Ərazidə indiyədək qalan çoxsaylı müsəlman epigrafikası abidələri ərəb əlifbasının müxtəlif xatları (kufi, süls, nəsx, nəstəliq və s.) ilə həkk edildiyi kimi onların əksəriyyəti dövrün tələblərinə uyğun olaraq ərəb dilində, bir hissəsi fars dilində, az bir qismi isə qarışıq ərəb-fars dillərində daşlara həkk edilmişdir. Görkəmli ərəbşünas V.A.Kraçkovskayanın yazdığı kimi ərəb dilində ifadə olunan islamın qəbulu, qeyri-semit mənşəli bir çox xalqların məişətinə Quranla birlikdə daxil olmuş, ərəb mədəniyyəti genişlənmiş, həmin ərazilərdə ərəb qrafikası da qəbul edilmişdi. Ərəb epigrafikası abidələri İran, Türk, Moңqol mənşəli xalqlarda belə əmələ gəlmişdir (1, s. 59). Nədir hallarda olsa da, bölgədə Azərbaycan dilində yazılmış mətnlərə də rast gəlinir. Bunun isə əsas səbəbi I Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən yaradılmış ilk vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər imperiyasında türk dilinin dövlət səviyyəsinə qaldırılması, diplomatik danışıqların və yazışmaların bu dildə aparılması, Azərbaycan-türk dilinin sarayda əsas danışıq və orduda komanda dilinə çevrilməsi idi (1, s. 60).

Naxçıvan ərazisində qeydə alınan və tədqiq olunan bu kitabələri şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1. İnşaat kitabələri; 2. Xətirə kitabələri.

Naxçıvan ərazisindəki ərəb əlifbası ilə həkk edilmiş kitabələr XIX yüzilliyin 30-cu illərindən etibarən tədqiq olunmağa başlamışdır. Keçən müddət ərzində alim və şərqşünaslardan X.M.Fren, N.V.Xanakov, M.Hartman, İ.Özimbəyov, Ə.Ələsgərzadə, S.Kərimzadə, M.Nemət, H.Səfərlı və başqaları onların tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. XX yüzilliyin 70-ci illərindən sistemli tədqiqat obyektinə çevrilmiş bu abidələrin məlumatları əsasında çoxlu kitab, monoqrafiya və məqalələr yazılmış, dissertasiya (11) müdafiə edilmişdir. İndiyədək bölgədə 600-dən artıq kitabə qeydə alınaraq tədqiq olunmuş, onların Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində sanballı qaynaq kimi əhəmiyyəti açılmışdır.

Bölgədən toplanılan çöl materialları və tədqiqatçıların məlumatları təsdiq edir ki, islamın qəbulundan sonrakı ilk dövrlərdən başlayaraq əhalisi müsəlman türklərdən ibarət olan Naxçıvan bölgəsində müsəlman epigrafikası abi-

dələri meydana gəlmişdir. Zaman keçdikcə bu kitabələrin çoxu təbii və s. qüvvələrin təsirindən aşınmış, məhv olmuş, zamanəməzədək gəlib çatmamışlar. Ancaq həmin kitabələrdən bəzi nümunələr XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınaraq tədqiq olunmuşlar. Naxçıvan bölgəsində bizə məlum olan ilk belə nümunə 1901-ci ildə Ordubad şəhərindəki Cəmi məscidinin ətrafında bərpə işləri aparılarkən torpağın altından tapılmış hicri-qəməri təqviminə 111-ci il (miladi 729-cu il) tarixli (4, s. 7-8; 6) və M.Arxangelskinin 1851-ci ildə Ordubad şəhər qəbiristanlığında N.V.Xanikov üçün qeydə aldığı hicri 227-ci il (miladi 842-ci il) tarixli (8) kitabədir.

Bölgəmizdə müsəlman intibahı dövrünə aid bir neçə kitabə gəlib çatmışdır. Bu kitabələrin ən qədimi Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində – Şahab məhəlləsində azəmətlə ucalan, Əcəmi yadigarı Yusif Küseyir oğlu türbəsinin inşa tarixini əks etdirən hicri 557, miladi 1162-ci ilə aid kitabədir. Sonrakı yerdə yenə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yaradıcılığının məhsulu olan Möminə xatun türbəsinin 1186-cı və bu türbənin qarşısında olan qoşa minarəli baştağın 1187-ci ilə aid kitabələri dayanır. Ərazidə bizə məlum olan ən qədim məzar kitabələri isə Ordubad bölgəsinin Darkənd, Azadkənd kəndlərində və Xaraba Gılanda qeydə alınmış hicri 564-cü ilə (miladi 1174-cü il) (7, s. 309), hicri 631-ci ilə (miladi 1234-cü il) (7, s. 306), hicri 600-cü ilə (miladi 1204-cü il) (7, s. 310) və hicri 700-cü ilə (miladi 1300-cü il) aid epitafiyalardır (9, s. 58).

Ərazimizdə Qarabağlar memarlıq kompleksinə daxil olan qoşa minarənin baştağı üzərindəki kitabə istisna olmaqla hələlik XII-XIII yüzilliklərə aid müsəlman epigrafikası abidəsi çox olmasa (keçən yüzilliyin əvvəllərində tədqiqatçılar bu dövrə aid çoxlu kitabələr tədqiq etmişlər (7, s. 306-309). Ancaq bu kitabələr 1828-ci ildən sonra ərazidə yerləşdirilən ermənilər tərəfindən məhv edildikləri üçün indiyədək gəlib çatmamışlar) da, XIV yüzilliyə aid çoxlu kitabələr gəlib çatmışdır. Həm də bu kitabələr əsasən möhtəşəm memarlıq abidələri üzərində qoyulmuş inşaat kitabələrindən ibarətdir.

Bölgədə Azərbaycan Ataböylərindən Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Elxani hökmdarı Əbu Səid (1316-1335), Qaraqoyunlu Cahənşah (1435-1467), Səfəvi dövlətinin əsasını qoymuş Şah İsmayıl Səfəvi (1501-1524), Səfəvi II Şah Təhməsiyə (1722-1732), Nadir şah Əfşar (1736-1747), Naxçıvan xanlarından Murad xan, Heydərqulu xan, Şükurulla xan və başqa Azərbaycan hökmdarlarının adları qeyd olunmuş kitabələr qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur.

Mətnlərinin geniş və qısa, əhatəli, yaxud yığcam, qəmli və həzin, həyəcanlı və soyuqqanlı, böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq epigrafik abidələrin məlumat dairəsi çox genişdir. Bu kitabələr bəzən başqa heç bir qaynaqdan məlum olmayan məlumatlar təqdim etməklə tariximizi yeni faktlarla zənginləşdirir, bu sahədə bilik dairəmizi genişləndirirlər. Kitabələrin bizə çatdırdığı dəqiq və mübahisə doğurmayan faktlar digər qaynaqların məlumatlarını tamamlayır, tarix və mədəniyyətimizin bir sıra problemlərinin obyektiv tədqiq-

qində mühüm rol oynayırlar.

Bu kitabələrin verdiyi məlumatlar əsasında Naxçıvan bölgəsindəki bir sıra tarix-memarlıq abidələrinin (Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatun türbələri, Naxçıvan və Nehrəm imamzadələri, Dəstə məscidi, Nüsnüs məscidi, Mingis məscidi, Ordubad mədrəsəsi, Vənənd məscidi, Əlincaçay xanəqahı, Əmirxan türbəsi və s.) təyinatı, inşa tarixi, sifarişçisi, memarı haqqında dəyərli məlumatlar əldə edilmişdir. Məhz bu kitabələrin köməyi ilə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Şeyx ibn Cühənnə, İmamqulu Nəzərəli oğlu, Hacı Məhəmməd Nəqi, Məhəmməd Təqi və başqaları kimi digər qaynaqlardan məlum olmayan görkəmli memarların adları aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan müsəlman kitabələrinin böyük bir hissəsini qəbirüstü xatirə abidələri (başdaşı, sənduqə, daş qoç və qoyun heykəlləri) üzərində həkk olunmuş məzar kitabələri təşkil edir. Əsasən bu dünyanın faniyyəti, ölümdən sonrakı həyatın və Allahın əbədiyyəti haqqında fikri tələq edən dini xarakterli kəlam və Quran ayələri ilə başlayan bu kitabələrin mövzu dairəsi çox genişdir. Onlar özlərində sırayı vətəndaşın ölümündən (mərhumun adı, titulları, atasının adı, ölüm tarixi və s.) tutmuş mürəkkəb siyasi-tarixi hadisələrə də maraqlı məlumatlar əks etdirirlər. Məhz bu kitabələrin məlumatları sayəsində orta əsrlər zamanı bölgəmizdə yaşamış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən dövlət xadimlərinin (Böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülk, Böyük sədr Məhəmməd Əhməd oğlu, Qazı Məcd əd-Din, Uluq Qutluq Lala bəy, Tacəddin Əlişah, Hacı Məhəmməd, Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndi və s.), hərbi sərkərdələrin (Əmir Mənsur, Əmir Bədiül-Mülk, Əmir Seyyid Əhməd əl-Oğul-Şami, Əmir Şahmənsur və s.), orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub xanəqahların rəhbərşeyxlərinin (Şeyx Əbu Səid, Şeyx Hacı İlə Məlik, Şeyx Hacı Hilalullah, Şeyx İslam, Şeyx Nu-rəddin, Şeyx Məhəmməd, Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd və s.), görkəmli sənətkarların (Nəcməddin, Abid, Əbülqasim, Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni Qəzvini, Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri, Mirzə Süleyman və s.) və başqalarının adı, atasının adı, daşdığı titullar, vəfat tarixi və s. aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmçinin bununla yanaşı, həmin şəxsiyyətlərin çoxunun qəbirlərinin yeri müəyyən olunmuşdur.

Qəbiristanlıqlarda tədqiq olunan məzar kitabələrinin məlumatları əsasında həmin məzarlıqların özlərinin və mənsub olduqları bir sıra yaşayış məskənlərinin (Kotam, Köçəri, Aşağı Aza (Azadkənd), Xanəqah, Cəmaləddin və s.) yaşı təxminini də olsa, təyin olunmuş, elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmçinin ərazidə olan kitabələrin köməyi ilə bir neçə yaşayış məntəqəsinin adları dəqiqləşdirilmiş, onların orta əsrlərdəki ilkin səs-lənmə forması müəyyənləşdirilmişdir.

Bölgəmizdə bu iki qrupa daxil olmayan başqa kitabələr də vardır. Bu nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Yaxın Şərqdə çox nadir hallarda təsadüf edi-

lən dövlət sənədlərinin, şah fərmanlarının mətninin daş üzərində həkk edilmiş nüsxəsidir. Belə bir nümunə Naxçıvan diyarının Ordubad şəhərində indiyədək tamamilə sağlam vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Bu, Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın Ordubad şəhər əhalisinin xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad olunması haqqında hicri-qəməri təqvimlə 1012-ci ilin Şəban ayında (04.01.-02.02.1604-cü il) imzaladığı fərmanın daşa həkk edilmiş nüsxəsidir. Ordubad şəhər Cəme məscidinin şərqdən giriş qapısının baş tərəfindən qoyulmuş bu kitabənin təqdim etdiyi məlumatlar Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin tarixi, Qızılbaş hökmdarlarının vergi siyasəti, əhalidən alınan vergilər və s. bu kimi tarixi problemlərin öyrənilməsi üçün çox dəyərli qaynaqdır (9, s. 80-83; 10). Bu və digər kitabələrdə görkəmli alim Nəsirəddin Tusi nəslinin, bu nəslə mənsub adamların adlarının qeyd olunması sübut edir ki, Tusi nəslı qədim zamanlardan Naxçıvanın Ordubad bölgəsində yaşamış və indi də yaşamaqdadırlar. Bu məlumatlar təsdiq edir ki, Nəsirəddin Tusi əslən Ordubadlıdır.

Naxçıvanın epigrafik abidələri, o cümlədən Vənənd kənd Cəme məscidinin kitabəsi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin bölgəyə dağıdıcı təsirini öyrənmək üçün çox sanballı qaynaqdır. Ordubad şəhərində bir məzar kitabəsində Nadir şahın Hindistana yürüşünün xatırlanması tarixi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Bu cəhətdən Hülakilerin tənzüdü – Çobanilərin hakimiyyəti dövründə, 1346-cı ildə Naxçıvan şəhərində qətlə yetirilmiş böyük sədr Məhəmməd Əhməd oğlunun məzar kitabəsi də elmi-tarixi dəyəri ilə diqqəti cəlb edir.

Ərazidə qeydə alınan və öyrənilən kitabələr əsasən ərəb əlifbasının kufi, süls, nəsx və nəstəliq xətləri, nadir hallarda başqa xətlər ilə həkk edilmişlər. Orta əsrlər zamanı memarlıq və xatirə abidələrinin bəzədilməsində canlı rəsmlərinin, xüsusilə insan təsvirlərinin çəkilməsinə icazə verilmədiyindən xəttat və həkkəklər yazıdan həm də yaratdıqları abidənin bəzədilməsində bəzək elementi kimi yararlanırdılar. Onlar ərəb əlifbasının müxtəlif xətlərindən, həmin xətlərin yuvarlaqlığından və elastikliyindən məharətlə istifadə edərək onları həndəsi və nəbati ornamentlərlə bəzəməklə əlaqələndirmiş, hərflərə boşluqları ustalıqla bu ornamentlərlə doldurmuş və gözəl bəzək ünsürləri əldə etmişlər. Biz Naxçıvan abidələrinin təmsalında bunun ən gözəl nümunələrini görürük. Bu abidələr orta əsrlər zamanı ərazidə bədii daşyonma və xəttatlıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərən mötəbər qaynaqlardır. Kitabələrdə rast gəlinən bəzək motivlərindən əlavə sadə və mürəkkəb kompozisiyali müxtəlif bəzəklərə və təsvirlərə də rast gəlinir ki, onların köməyi ilə Azərbaycanda daş üzərində işləmə və bədii daşyonma sənətinin inkişaf mərhələlərini izləmək olur.

Bu abidələrin üzərində həmçinin mərhəmətin cinsini, sağlığında məşğuliyyətini, peşəsini, cavanlığını, qocalığını və s. əks etdirən müxtəlif məzmunlu təsvirlərə də rast gəlinir. Bu təsvirlər xalqımızın məişətini, məşğuliyyətini, adət-ənənəsini, ümumiyyətlə etnoqrafiyasını öyrənmək üçün ən etibarlı qaynaqlar kimi diqqəti cəlb edirlər. Bütün bunlar, xüsusilə orta əsr Azərbaycan bəy-kəltürünün nadir nümunələri olan, yerli ustalar tərəfindən müxtəlif növ

daşlardan hazırlanmış daş qoç və qoyun heykəlləri sübut edirlər ki, keçmişdə bölgəmizin bir sıra yerlərində daş üzərində işləmə sənəti üzrə mərkəzlər fəaliyyət göstərmişdir. Toplanan çöl materiallarına və tədqiqatlarımıza əsasən həmin mərkəzlərdən bir neçəsinin yeri (Culfa, Kırna, Tivi, Biləv, Sədərək, Yuxarı Buzqov və s.) müəyyənləşdirilmişdir.

Kitabələrdə qeyd olunan titullar və epitetlərə əsasən, Azərbaycanda feodal cəmiyyətinin mürəkkəb strukturunu, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ölkənin ictimai və siyasi həyatındakı yerini və rolunu öyrənmək mümkün olmuşdur. Kitabələrdə aşkar edilən titullar orta əsrlər zamanı bölgədə yüksək vəzifəli dövlət xadimlərinin, vəzifəli şəxslərin, görkəmli şəxsiyyətlərin, müxtəlif dərviş ordenlərinə məxsus adamların, o cümlədən amid əl-Mülk, böyük sədr, isfəhsalar, amir, müctəhid, mövlana, alim, abid, şeyx, ustad, dabbaq, attar və s. titullar daşıyan adamların yaşayış fəaliyyət göstərmələrindən xəbər verirlər. Bu titullar daşıyanların təhlili sosial-siyasi tarix, inzibati ərazi bölgüsü, dövlət quruluşu və idarəsi məsələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan bölgəsi orta əsrlər zamanı müsəlman şərqində geniş yayılmış dini-siyasi, fəlsəfi cərəyan olan sufi təriqətlərinin geniş yayıldığı və fəaliyyət göstərdiyi yerlərdən biri olmuşdur. Kitabələrdə adları aşkar olunan sufi şeyxləri, onların daşdığı titullar (şeyx, kamil şeyx, arif, abid və s.) göstərir ki, ərazidə sufilikdə ən yüksək məqama çatmış adamlar yaşamış, onlar müxtəlif yerlərdə öz xanəqahlarını quraraq fəaliyyət göstərmiş, mənsub olduqları təriqətin ideyalarını yaymışlar. Orta əsr qaynaqları, o cümlədən epigrafiq faktlar təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində "Səfəviyyə", "Bəktəşiyyə", "Hürufiyyə", "Qələndəriyyə", "Nöqtəviyyə" və başqa bu kimi sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlər fəaliyyət göstərmişdir (3, s. 14).

Kitabələrdə, xüsusilə, məzar kitabələrində tez-tez adamlara güclü psixoloji və həyəcanlandırıcı təsir göstərən Quran ayələri, hədislər və digər dini xarakterli mətnlərə rast gəlinir. Bu mətnlər əsasən yaşadığımız dünyanın fani, bütün yaranmışların ölmə məhkumluğu, ancaq böyük Allahın və o dünyanın əbədi olması, Allaha və onun rəhmətinə inan, axirətə-əbədiyyətə ümid və s. bu kimi fikirlər aşılayır, beləliklə, əzizlərini itirərək qəbiristanlığa gələn adamlara sanki təsəlli verirlər.

Məzar kitabələrinin mətnlərində Quran ayələri və digər dini xarakterli mətnlərə yanaşı, Səfəvi şahlarının yeritdiyi şüəlik siyasətinin təsiri ilə şüəlik əhkamları, 14 məsumun adları (Məhəmməd peyğəmbər, qızı Fatimə və 12 imam) və başqa formullar da öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə götürüldükdə bu mətnlərin hamısı formaca müxtəlif olsalar da, məzmunca, demək olar ki, oxşardırlar və bir-birini tamamlayırlar. Onlar orta əsr islam ideologiyasından Səfəvi şahlarının yeritdiyi şüəlik siyasətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbələrdəndir.

Memarlıq abidələri, xüsusilə, qəbirüstü xatirə abidələri üzərində, dini xarakterli yazılardan başqa, islam dininin güclü təsiri hiss olunan mənzum par-

çalara, kiçik şeir nümunələrinə də rast gəlinir. Mərhumun şərafinə həkk edilmiş bu mətnlər xalq yaradıcılığından, orta əsr şairlərinin əsərlərindən götürülmüş mərsiyə və elegiya formalı şeirlərdir. Bu şeir parçaları içərisində müsəlman dünyasının bir sıra görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən VIII-IX əsrlərdə yaşamış ərəb şairi Əbül-Ətəhiyyənin yaradıcılığından nümunələrə rast gəlinir.

Mətnlərinə Şərq poeziyasının müxtəlif nümunələrinə təsadüf edilən bu kitabələr bir daha təsdiq edir ki, belə gözəl abidələri yaradan sənətkarlar öz peşələrinin kamil ustası olmaqla bərabər, ərəb və fars dillərini də bilməmiş, Şərq poeziyasına bələd olmuşlar. Kitabələrdə bizə qədər gəlib çatan mənzum parçaların köməyi ilə Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə ədəbi və mədəni əlaqələrini işıqlandırmaq, bu haqda müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Həmçinin bu şeir parçaları Azərbaycanda ictimai və ədəbi fikir tarixini öyrənmək üçün də mühüm və orijinal vasitələrdən biridir.

Bölgədə indiyədək gəlib çatan kitabələr ərəb paleoqrafiyasına dair zəngin material verirlər. Bu kitabələr əsasən ərəb əlifbasının kufi, nəsx, süls, süls elementli nəsx xətləri ilə həkk edilmişlər. Tədqiq olunan epigrafiq abidələr təsdiq edir ki, XII-XIV əsrlərdə kitabələrin həkk edilməsində xəttatlar və həkkaklar kufi xəttindən, XIV-XVII əsrlərdə süls, nəsx, süls elementli nəsx xətlərindən yararlanmışlarsa, XVII əsrin sonları-XVIII əsrdən başlayaraq kitabələrin yazılmasında XIV-XV yüzilliklərdə yaşamış Təbriz xəttatlıq məktəbinin yetirməsi, əslən azərbaycanlı Mövlana Zəhirəddin Mir Əli Təbrizi tərəfindən yaradılmış nəstəliq xəttindən geniş istifadə edilmişdir.

Naxçıvanda indiyədək qalan qəbirüstü xatirə abidələri bizədək çoxlu memarlıq forma və ünsürlərini gətirib çıxarmışlar. Bu baxımdan əsas yeri yuxarıdan çatma tağla, yarım dairə, düzbucaqlı, itibucaqlı formada tamamlanan başdaşı tipli xatirə abidələri tutur. Başdaşların səthi, xüsusilə kənar haşiyələri həndəsi və nəbati ornamentlərlə gözəl bəzədilir, müxtəlif formalı çiçək və rozetkələr həkk olunurdu. Abidələrin bəzədilməsində istifadə olunan digər memarlıq forma və ünsürlərinə də təsadüf edilir. Bu baxımdan vaxtilə Culfa bölgəsindəki Əlinəcəy xanəqahından aşkar olunmuş, hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə edilən XV yüzilliyə aid sənəduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələrinin (2, şəkil 5, 6, 7), 2008-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki "Naxçıvan-qala" ərazisində təsadüfən torpağın altından aşkar olunmuş və 1347-ci ildə qatlıq yerləşdirilmiş böyük sədr Məhəmməd Əhməd oğlunun xatirəsinə hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsi (5, s. 46) və s. diqqəti daha çox cəlb edir.

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində əsas mənbələrdən olan bu abidələr azərbaycanlı xəttat və həkkakların yüksək sənətkarlığını və incə zövqünü nümayiş etdirməklə bədii daşyonma və xəttatlıq sənəti üzrə Naxçıvan məktəbinin mövcudluğundan xəbər verirlər və tarix-mədəniyyət abidəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Bir sıra tarix-mədəniyyət problemlərini, o cümlədən Azərbaycanda ərəb qrafikasının təkamül prosesini izləməyə imkan verən bu abidələr üzərindəki müxtəlif xətlə kitabələr, həndəsi

və nəbati ornamentlər, cürbəcür təsvirlər orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində başqa peşə sahələri ilə yanaşı, bədii daşyonma sənətinin də yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini əyani şəkildə nümayiş etdirən gözəl nümunələrdir. Bu abidələr sübut edir ki, naxçıvanlı ustalar nəinki müxtəlif daş növləri üzərində işləməyi bacarmışlar, həmçinin kövrək material olan və incə zövq, yüksək dəqiqlik tələb edən mərmər üzərində də eyni uğurla zərif naxışlar açmış, mürəkkəb kitabələr yazmış, gözəl təsvirlər həkk etmişlər. Bununla da bədii daşyonma sənətinin nadir nümunələrini yaratmışlar.

Naxçıvan ərazisində Təbriz memarlıq məktəbinə mənsub olan ustaların imzası ilə bizə gəlmiş çatan kitabələr göstərir ki, burada yerli ustalarla birlikdə Azərbaycanın digər qədim mədəniyyət mərkəzlərindən çıxmış sənətkarlar da yaşayıb yaratmış, yaxud da onlar arasında güclü əlaqələr olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində epigrafiq tədqiqatlar bu gün də davam etdirilir. Son vaxtlar tədqiq olunmuş kitabələrin məlumatları əsasında bir sıra yeni tarixi faktlar aşkar olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli H. Epigrafiqa. Bakı: MBM, 2010, 144 s.
2. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epigrafiq abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
3. Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
4. Səfərli H. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiqası abidələri. Bakı: MBM, 192 s.
5. Səfərli H., Eylazov F. Dəyərli epigrafiq sənəd // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Əsərləri, 2008, № 1, s. 46-49.
6. Seyid Səbri. Ordubad qəzasında açar ətiqə. "Şərq qapısı" qəz., 1926, 15 sentyabr.
7. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. ССР // Известия «Азкомстатис»-а, вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 295-311.
8. Выдержки из «Записок о мусульманских надписях на Кавказе» М.Н.Ханыкова, опубликованных в «Азиатском» журнале, август 1862 г. / пер. с франц. яз. Э.К.Спитницкой. Азербайжан МЭА ТИЕА, Инв. № 1076.
9. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 s.
10. Нейматова М. Два указа Шаха Аббаса I / Эпиграфика Востока. Т. XVIII, Ленинград, 1967, с. 105-110.
11. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Баку, 1987, 179 с., Азərb. EA ТИЕА, Инв. № 8383.

Фахраддин Сафарли

**ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА КАК
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ**

В статье исследуются эпиграфические памятники, дошедшие до нас в Нахчыванском регионе. Здесь особенно отмечается, что памятники, выгравированные разными почерками и арабскими шрифтами, играют важную и особенную роль при объективном изучении истории и культуры Азербайджана в период средневековья.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпиграфика, надпись, почерк куфи, суфий.*

Fakhraddin Safarli

**THE EPIGRAPHICAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN AS
THE HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENT**

The epigraphical monuments in the Nakhchivan region remained up to nowadays are investigated in the paper. It is noted that these monuments engraved by different hands and Arabian scripts play the important role in the impartial study of different problems of history and culture of the Middle Ages period of Azerbaijan.

Key words: *Nakhchivan, epigraphy, epitaph, kufic handwriting, Sufi.*

(Akademik I.M.Nacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)